

Munkaerő-piaci folyamatok, társadalmi szerkezet

Osztályok és társadalomkép

Kolosi Tamás – Pósch Krisztián

1. Bevezetés

Míg a 2008-ban kiadott *Social class – How does it work?* című kötetben a szerzők arról panaszkodtak, hogy a szociológia e klasszikus területét senki nem kutatja (Lareau–Conley eds. 2008), manapság az osztálykutatás és osztályszerkezet ismét a szociológia slágertémájává nőtte ki magát. Az új keletű érdeklődés leginkább Savage és szerzőtársainak (2013) a brit osztályszerkezetet feltáró kutatásának köszönhető. Tanulmányukban a bourdieui hagyományokra építve három osztályképző tényezőt azonosítottak, a gazdasági, a kulturális és társas/társadalmi tőkét, s ezeket emelték be modelljükbe. Eredményeiket olyan széles vita övezte, hogy a *Sociology* folyóirat 2014. évi 3. számában külön szekciót szenteltek a reflexiók leközlésére. A publikáció jelentőségét mutatja, hogy a magyar társadalomtudományi közeg is gyorsan reagált az eredményekre, és a GFK a Magyar Tudományos Akadémiával együttműködve elkészítette az *Osztálylétszám 2014* elnevezésű kutatást, amelynek híre a magyar sajtót is bejárta. A kutatók klaszterelemzés segítségével nyolc osztályt különítettek el, melyben széles alsó és vékony felső osztályokról számoltak be, összezsugorodott és eltűnően levő középosztállyal, a társadalomszerkezetet körte alakúként lefestve.

A jelen írás szempontjából talán a fenti modell neo-weberiánus kritikája a legrelevánsabb, amit Bradley (2014) fogalmazott meg. Bradley reflexióját három pont köré csoportosítja. Elsőként azt emeli ki, hogy szemben korábbi mainstreamnek számító (leginkább Goldthorpe nevéhez köthető) megközelítéssel a bourdieui perspektíva szakít azzal, hogy az egyes személyeket a gazdasági javak és lehetőségek mentén egyazon rendszerbe és kapcsolathálóba ágyazza be. Ezzel szemben ők három különböző tőke mentén rangsorolják a válaszadókat és az azokon elfoglalt relatív pozíciójukat teszik meg zsinórmértéknek, ami – Bradley érvelése szerint – valójában a vagyoni helyzetük, foglalkozási osztályok stb.-nek a lecsapódásai, nem attól független, elválasztható tulajdonságok, így külön tőkeként való kezelésük téves feltevésen alapul. A második – részben módszertani – problémát abban látja, hogy míg a

felső rétegeknek a kultúrafogyasztási szokásait (pl. múzeumba járás) könnyen meg tudták ragadni a kutatók az alsóbb rétegek kocsmakultúrával, barkácsolással, focival tarkított hétköznapjait kevésbé. Ezek megfelelő definiálásán és beazonosításán túl sokszor ezért érzéketlen a modell arra, hogy például egy egyszerű mesterember hogyan tudja feljebb küzdeni magát a társadalmi osztályokon belül. Lehetséges például, hogy jövedelme és vagyona nő (pl. barkács mesterségét házak kipofozására fordítja), de a kulturális jegyeinek (hiánya) és társadalmi tőkájének változatlansága miatt továbbra is alacsonyabb osztályban marad az illető. A harmadik probléma pont ebből származik Bradley szerint. Mivel a társadalmi és kulturális tőke azonos súllyal szerepel, ezért a foglalkozási osztály szerinti fizikai munkásként definiált személyek egyszerre jelenhetnek meg a „depriváltak” között, illetve az alsó és a középosztályban, mert más tőkeelemek felhúzzhatják vagy letaszíthatják őket az osztályhierarchiában.

A fenti ellentmondások miatt jelen írás a klasszikusnak számító neo-weberiánus vonalat követve határozza meg magát, melyre már több korábbi magyar példa is ismert (jelen sorozatban többek között lásd: Fábrián–Kolosi–Róbert 2000; Kolosi–Dencső 2006; Kolosi–Keller 2010). Megközelítésünk gerincét a foglalkozási osztályok adják, melyek talán leginkább alkalmasak arra, hogy meghatározzák egy adott személy társadalomban elfoglalt helyzetét, lehetőségeit, esélyeit és kilátásait. A foglalkozási osztályok kiterjesztéseként egyéb gazdasági típusú változókat és az iskolázottságot is bevontuk a modellbe, ami lehetőséget biztosít arra, hogy ne csupán az osztályt, de az illető státuszát is meg tudjuk határozni és társadalmi hierarchiába illeszteni, rámutatva ezzel a jelenlevő egyenlőtlenségekre, valamint a társadalmat alapvetően strukturáló elemekre egyaránt (ennek fontosságáról lásd: Wright 2008; Goldthorpe 2008). Az általunk alkalmazott megközelítés kifejtésére az adott rész tárgyalása során még visszatérünk.

Tanulmányunk háromféle módon kíván hozzájárulni az eddigi magyarországi osztályszerkezettel kapcsolatos diskurzushoz. Először, a *European Social Survey (ESS)* adatainak felhasználásával be kívánjuk mutatni, hogy hogyan változott a foglalkozási osztályok összetétele 2002 és 2012 között Magyarországon, a régiós versenytársakhoz és a nyugat-európai országokhoz viszonyítva, ezzel nemzetközi összehasonlítást kínálva a hazai folyamatoknak. Ezt követően a 2001-es és 2012-es *TÁRKI Háztartás Monitor* vizsgálatának adatai felhasználásával, latens osztályelemzés segítségével kísérletet teszünk a társadalomszerkezet feltárására, majd megvizsgáljuk, hogy milyen változások mentek végbe az utóbbi egy évtizedben e tekintetben a magyar társadalomban. Végül az *International Social Survey Programme (ISSP)* adatainak felhasználásával arra a kérdésre keressük a választ, hogy a magyar-

országi szubjektív társadalomkép milyen változásokat mutatott 1999–2009 között összevetve más posztkommunista és nyugat-európai országokkal. Számot vetünk azzal is, hogy a társadalomképnek milyen gyökerei lehetnek, különös tekintettel arra, hogy milyen változásokra számíthatunk a jövőre nézvést.

2. Foglalkozási osztályok Magyarországon európai összehasonlításban 2002–2012

A foglalkozási osztályok európai összehasonlítására a *European Social Survey (ESS)* adatait használtuk fel. Magyarország mellett két referenciacoportot alakítottunk ki. Az egyiket régiós versenytársaink, Csehország, Lengyelország és Szlovénia alkotta, míg a másikat az EU15-ök, Ausztria, Luxemburg és Görögország kivételével.¹ Érdemes figyelembe venni, hogy az utóbbi tíz évben az egységes európai szocio-ökonómiai klasszifikációs rendszerben komoly változások történtek. Míg az ESS elindulásakor az Erikson–Goldthorpe–Portocarero osztályséma (a továbbiakban EGP) volt az általánosan elfogadott (lásd Goldthorpe 2000), az európai integrációs törekvésekkel párhuzamosan a foglalkozási osztályok egységesítése és egy új modell kidolgozása is megindult. Ennek a munkának a keretében felülvizsgálták az EGP-t és ESeC (*European Social-economic Classification*) névvel egy új osztályozási rendszert dolgoztak ki (erről részletesen lásd Rose–Harrison–Pevalin (2010) kiváló összefoglalóját). Mind az EGP, mind az ESeC alapvetően hasonló elvek alapján épül fel. Mindkét osztályozási rendszer célja leíró, nem elmélet-irányította modellek tesztelése vagy oksági kapcsolatok feltárása határozza meg őket.² A foglalkozási osztályoknak képesnek kell lenniük a társadalmi rétegződés megfelelő feltárására, melynek legfontosabb elemének Adam Smith (2012) óta a munkamegosztást ('division of labour') tekinthetjük. Az eltérő foglalkozási kategóriák nemcsak a társadalmak felépítéséről nyújtanak információt, de fontos magyarázattal szolgálhatnak az egyének attitűdjével, viselkedésével, kultúrafogyasztásával stb. kapcsolatban. Az ESeC-re való áttéréssel párhuzamosan az 1987 óta nagyobb változtatások

¹ Az országok kiválasztása a rendelkezésre álló adatok függvényében történt.

² Az osztályok kialakítását korábbiakban sokszor egyszerűen praktikus dolgok döntötték el. Például az 1880-as években 17 európai ország statisztikusa ült össze, hogy eldöntse mely foglalkozás tekinthető fizikainak és melyik szelleminek. Mindazonáltal ezen standardizált osztályozási rendszerek alapvető célja az, hogy ne egy kizárólag marxista, feminista, weberianus, durkheimianus stb. elmélet alapján írja le az osztályszerkezetet, hanem egy ezektől független „objektív” taxonómiát kínáljon.

nélkül használt Foglalkozások Nemzetközi Standard Osztályozásának (*ISCO-88, International Standard Classification of Occupations*), revíziója is megtörtént, amit 2007-től az ISCO-08 váltott fel (a foglalkozási osztályszerkezettel kapcsolatban magyarul részletesen lásd Huszár 2013a, 2013b).

Ahogy az már említésre került, és ahogy ezt Rose, Harrison és Pevalin (2010) is hangsúlyozta (erről lásd jóval korábban Erikson és Goldthorpe (1992)) az osztályok számát mindig az adott vizsgálódás elemzési célja határozza meg. Ennek nyomán a standardnak számító 10 osztályból álló ESeC mellett több, kevesebb osztályból álló modellt is felajánlanak. Elemzésünk során mind az EGP, mind az ESeC foglalkozási osztálystruktúráját feltártuk a vizsgált országok számára, és úgy döntöttünk, hogy jelenlegi elemzésünk célját leginkább egy öt osztályból álló modell biztosítaná. Ezt az öt osztályt mind az EGP, mind az ESeC osztálymodell alapján előállítottuk, a kettő között nagy hasonlóság mutatkozott (az egyes foglalkozási osztályokon belül tapasztalt eltérés mértéke 0,2–0,4% közé esett), amely egyben az általunk alkalmazott klasszifikáció megbízhatóságát erősíti. A tanulmányban közölt *1. táblázat* az EGP alapján kialakított öt osztályt mutatja és a Keller és Kolosi (2010) által használt struktúrához igazodik.³

1. táblázat. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az EGP-osztályok alapján

EGP-osztályok	2002			2012		
	Magyarország	CZ, PL, SL	EU12 ^a	Magyarország	CZ, PL, SL	EU12 ^a
Elit	10,0	11,3	14,8	8,4	12,7	13,7
Értelmiségi	14,4	16,4	21,4	14,0	16,0	21,5
Szellemi	14,4	18,3	15,0	11,1	14,5	15,6
Szakt munkás	30,9	31,4	28,0	29,5	31,3	28,5
Szakképzetlen	30,2	22,6	20,7	36,9	25,5	20,7

Megjegyzés: ^a: EU12: EU15-országok, kivéve Ausztria, Görögország és Luxemburg.

Kizárva a be nem sorolható személyeket⁴ az elemzésből azt tapasztalhatjuk, hogy Magyarországon 2002 és 2012 között jelentősen csökkent az elit

³ A számításokhoz használt SPSS parancsfájlok és a kialakított foglalkozási osztályok a szerzőknél hozzáférhetőek. Az EGP-osztályok részletes magyarázatát lásd Kolosi–Keller (2010).

⁴ Tartósan munkanélküliek, diákok vagy hosszabb (pl. szülési) szabadságon levők, esetleg szellemileg vagy fizikailag korlátozott személyek. Fontos, hogy nem általában az inaktívak sorolhatók be ide. Nyugdíjasok esetén az utolsó foglalkozás adja az osztályozás alapját.

(-1,6%) és a szellemi foglalkozásuk aránya (-3,3%), az értelmiségi és a szakmunkásoké nagyjából azonos maradt, míg a szakképzetlen munkát végzők aránya jelentősen megnőtt (+6,7%). Ugyanezen időszakban a régiós országokban az elit (+1,4%) és a szakképzetlen (+2,9%) osztályba tartozók száma enyhén emelkedett, a szellemi csökkent (-3,8%), a többi stagnált. Az a régi EU-tagországoknál lényegi változás nem következett be, enyhe lemorzsolódást lehet tapasztalni az elitből (-1,4%), a többi foglalkoztatási osztálynál viszont ez azonos mértékű bővüléssel járt együtt.

A fenti eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy az EU12 országainak osztályszerkezete jelentősen nem változott, ami arra utal, hogy az ország-csoport a világgazdasági válság ellenére képes volt megőrizni a 10 évvel azelőtti foglalkozási osztálystruktúrát. A régiós társaknál ezzel szemben folytatódott az egyenlőtlenségek növekedése, hiszen mind az elit (11,3%-ról 12,7%-ra), mind a szakképzettséget nem igénylő munkát végzők számaránya (22,6%-ról 25,5%-ra) bővült. Magyarország ezzel szemben egyértelműen a lecsúszás jeleit mutatja, az elit (10%-ról 8,4%-ra), a szellemi munkát végzők aránya (14,4%-ról 11,1%-ra) csökkent, és – a keresők iskolai végzettségének javulása ellenére – kizárólag a szakképzetlen munkát végzők aránya nőtt, mintegy 6,7%-kal (30,2%-ról 36,9%-ra).

Fontos aláhúzni, hogy Magyarország már 2002-ben élvonalnak számított a szakképzetlen munkások arányában a többi csoporthoz képest (7,6%-kal megelőzve a régiós országokat és 9,5%-kal megelőzve az EU12-öt), míg az értelmiségi (régiós: 2%, EU12: 7%) és szellemi (régiós: 3,9%, EU12: 0,6%) foglalkozásokat tekintve elmaradt tőlük. Tehát már 2002-ben „fenekénél súlyos” foglalkozási osztályszerkezetről beszélhetünk. Az utóbbi egy évtizedben ez az arány pedig nemcsak fennmaradt, de leszakadásunk 2012-re még erőteljesebbé vált. Mindez egyben újabb bizonyítékul szolgál arra, hogy a magyar gazdaság egyik válságjelenségét a foglalkoztatási struktúrában, a szakképzetlen, sok tekintetben lecsúszó réteg nagyon nagy arányában kell keresni.

Huszár (2013a) 2010-es adatokra épülő vizsgálatának eredményei megerősítik a fenti állításokat. Amennyiben az elitet, az értelmiségieket, az alkalmazottakkal rendelkező vállalkozókat, valamint a nem rutin, szellemi dolgozókat a felső középosztályba, a szakmunkásokat, a rutin szellemieket és az alkalmazott nélküli önállókat pedig a középosztály kategóriájába vonjuk össze. A középosztály tekintetében lényegében nem találunk különbséget a magyar adatok és az európai országok átlaga között. Ahol viszont jelentős eltérés mutatkozik az a felső középosztály, ami Magyarországon 15 százalékponttal kisebb az európai országok átlagánál (32,2% vs. 47,2%), míg a szakképzetlenek 15 százalékponttal többen vannak (36,9% vs. 21,6%).

Ugyan a jelenlegi adatokban ez nem jelenhet meg, sajnos a jelenlegi társadalompolitikai törekvések konzerválhatják a fennálló helyzetet, sőt, tovább súlyosbíthatják azt. A közoktatás köznevelési „reformja” során mintaként kitűzött Németország nem a legszerencsésebb példakép, hiszen egy olyan országról beszélünk, amely csak úgy képes fejlett iparát kiszolgálni megfelelően képzett szakemberekkel, hogy magasan iskolázott munkaerő-beáramlásra, tehát folyamatos bevándorlásra van szüksége (OECD 2014; Radó 2011). Miután a jelenlegi magyar gazdasági környezet nem túl csábító szemben a némettel, és hazánk leginkább tranzitországgként szolgál a migránsok számára, ezért a holtpontról csak az oktatásra és képzésre fordított jelentősebb összegek lennének képesek megfordítani a jelenlegi negatív tendenciákat. Sajnos az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy ilyenfajta beruházásra a jelenlegi kormányzat részéről nem lehet számítani.

3. Az osztálystruktúra változása Magyarországon 2001 és 2012 között

Az magyarországi osztálystruktúra vizsgálatát a *TÁRKI Háztartás Monitor* 2001-es és 2012-es adatai alapján végeztük. A latens osztályelemzést négy változó alapján végeztük. A modellünkbe először is beléptettük a fent ismertetett ötosztályos struktúrát. A háztartásba tartozó személy egyéni jövedelmét öt részre osztottuk, tehát jövedelmi kvintiliseket képeztünk belőle. Az alsó jövedelmi csoportnak a legkisebb jövedelemmel rendelkező 20%-ot tekintettük. Ez bővebb kategória, mint a jövedelmi szegénység, amelyet általában a medián jövedelem 60%-ánál kevesebbel rendelkezőkként határoznak meg, s amely 2001-ben a népesség 13%-át, 2012-ben pedig közel 17%-át tette ki.⁵ Jól látható azonban, hogy a szakképzetlenek jelentős része az első kvintilisben koncentrálódik, sőt az adatok arra utalnak, hogy az iskolázottság jövedelemre gyakorolt hatása 2001 és 2012 között annak ellenére erősödött, hogy a magyar társadalom általános iskolázottabbá vált (*2. táblázat*).

Harmadik változónk a válaszadó iskolázottságát takarta, aminél négy kategóriát alakítottunk ki (8 általános vagy kevesebb, szakma, érettségi és OKJ⁶, valamint felsőfokú végzettség). Végül egy, a háztartás felszereltségét mérő kompozit indikátort is bevontunk a modellbe.

---

⁵ A TÁRKI Háztartás Monitor 2001-es és 2012-es adatfelvétele alapján.

⁶ Országos képzési jegyzék (OKJ) tartalmazza a Magyarországon hivatalosan megszerezhető szakképesítéseket.

2. táblázat. Az iskolázottság és jövedelmi kvintilisek közötti összefüggés, 2001-ben és 2012-ben (%)

Iskolai végzettség	2001					2012				
	1. kvint.	2. kvint.	3. kvint.	4. kvint.	5. kvint.	1. kvint.	2. kvint.	3. kvint.	4. kvint.	5. kvint.
8 általános vagy kevesebb	27,2	26,7	23,6	16,1	6,2	27,4	23,4	24,9	17,7	6,5
Szakma	22,2	22,3	22,6	20,3	12,5	17,2	21,9	26,1	22,4	12,4
Érettségi, OKJ	9,9	15,7	18,8	26,0	29,5	7,6	15,8	18,8	27,4	30,3
Felsőfokú	5,1	7,5	13,6	21,7	52,0	2,5	8,2	12,4	20,3	56,3

A háztartás felszereltségét mérő itemeken főkomponens-elemzést végeztünk, és az első komponensen található magas komponens pontszámmal (saját értékkel) rendelkező elemeket kiemeltük újabb elemzésre. Ennek nyomán 2001-ben öt változó – a HIFI-torony, a mikrohullámú sütő, az automata mosógép, a videomagnó és az otthoni számítógép – alkotta a komponens (teljes magyarázott variancia: 50,61%, itemek magyarázott varianciája: 0,399–0,572, komponens pontszámok: 0,632–0,756⁷). 2012-ben azonban már hét itemet használtunk a háztartás felszereltségének mérésére, ahol kettő – a HIFI és a számítógép – megegyezett a 2001-ben alkalmazott itemekkel, de új elemként megjelent a videokamera, DVD-lejátszó, plazma/LCD televízió, digitális fényképezőgép és az internet is (teljes magyarázott variancia: 50,66%, az itemek magyarázott varianciája: 0,365–0,703, komponens pontszámok: 0,537–0,839). A két komponens skálapontszámait elmentettünk és a jövedelemváltozóhoz hasonlóan öt egyenlő létszámú kategóriát alakítottunk ki belőle. Ez a változó volt hivatva pótolni az Eurostat által újabban bevezetett kilenc itemből álló fogyasztási deprivációs indexet.⁸

A latens osztályelemzésből kizártuk azon személyeket, akik egyetlen foglalkozási osztályba sem voltak besorolhatóak. Ők egy olyan diffúz kategóriát alkottak, melybe az egyetemistáktól kezdve, a munkanélkülieken át a gyese-

⁷ A teljes magyarázott variancia azt mutatja, hogy a redukálni kívánt latens változó varianciájának hány százalékát képes megragadni a komponensünk, míg az itemek magyarázott varianciája az egyes tételekre reflektálva mutatja, hogy mennyit tudtak megőrizni egyéni sajátosságaikból.

⁸ A fogyasztási deprivációs index alkalmazását azért éreztük különösen fontosnak, mert amikor Magyarországon szegénységről cikkeznek, akkor legtöbbször anyagi deprivációt értenek alatta, ami valójában egy független konstruktumot takar.

gyeden lévőkig mindenkit besoroltunk. Ugyancsak ide tartoznak a bizonytalan foglalkozási kategóriába tartozók (pl. a ’művezető’, ami sok különböző foglalkozási csoportba besorolható).⁹ Lévén egy ilyen bizonytalan kategória félrevehette volna az elemzést, ezért ezeket a csoportokat kizártuk az elemzésből.

3. táblázat. *A látens osztályelemzés osztályai 2001-ben és 2012-ben (%)*

Látens osztályok	2001	2012
Felső középosztály	25,5	21,5
Középosztály	21,1	18,8
„Leszakadók”	6,0	6,9
Munkásosztály	21,9	24,1
Depriváltak	25,4	28,8

A látens osztályelemzés alapján mind a 2001-es, mind a 2012-es adatokat egy öt osztályból álló modell írja le a legtakarékosabban, mely osztályok hasonló jellemzőket mutatnak. Az öt osztályt az egyes osztálybesoroló feltételes valószínűségek alapján jellemezhetjük. A *depriváltak*¹⁰ alacsony jövedelmi kvintilisbe tartoznak, iskolázatlanok, alacsony komponens pontszám és foglalkozási osztály jellemző körükben. A *munkásosztály* legfontosabb jellemzője a szakmunkás végzettség, más tekintetben jobb helyzetben vannak a szegényeknél. A *középosztály* és a „leszakadók” közötti különbség kettős és az adott év szerint változik. 2001-ben a „leszakadók” kicsit jobb jövedelmi helyzet jellemzi a középosztályba tartozóknál, de iskolázottságban és foglalkozási osztály tekintetében elmaradnak tőlük. 2012-ben a középosztályba sorolt személyek magasabb jövedelmi kvintilisbe tartoznak a „leszakadókhoz” képest, de iskolázatlanabbak és alacsonyabb foglalkozási osztály jellemzi őket a „leszakadóknál”.¹¹ Végül a *felső középosztály* mind a négy magyarázó változónk tekintetében a legmagasabb értékeket veszi fel. Fontos

⁹ Lásd 4. lábjegyzet.

¹⁰ A *depriváltak* elnevezés a köznyelvben gyakran összemosódik a szegény címkével, jelen esetben azért használjuk mégis ezt a kifejezést, hogy ne kerülhessen összemosásra a jövedelmi szegénységgel, melynek kritériumaira már korábban kitértünk.

¹¹ Mindez arra utal, hogy a „leszakadók” tulajdonságai időben inkonzisztensek és mást takarnak 2001-ben és 2012-ben. Lehetséges persze, hogy a látens osztályelemzéssel a két időpontra kapott és egyaránt leszakadónak nevezett osztályok más tekintetben is különböző helyet foglalnak ez az osztálystruktúrában. Azonban figyelemre méltó, hogy a „módszer” mindkét időpontban talált egy hasonlóan kis létszámú csoportot, amelyet erős inkonzisztenciák jellemeznek.

kiemelni, hogy ezek a címkék magyar viszonylatban értendők, így a mi középosztályunk nem összekeverendő a nyugati, polgárosodott középosztályokkal, hanem relatív pozíciót jelöl. Ugyancsak említésre érdemes, hogy a mintanagyság nem teszi lehetővé, hogy a magyar társadalomban jelen levő 3-4%-ra taksált „elitet”, vezetői réteget leválassza, ők a felső középosztállyal összevonva kerülnek tárgyalásra.

A 2001-es és 2012-es adatokat összevetve meglepően hasonló képet kapunk, és a tapasztalt változások megerősítik a nemzetközi összehasonlítás alapján elmondottakat. Az osztályszerkezetben a vizsgált 12 évben csak minimális változások történtek. A felső középosztály (4%) és a középosztály (2,3%) néhány százalékpontot csökkent, de az alapvető problémát sokkal inkább az jelenti, hogy az örökölt társadalmi hátrányt, a leszakadó szakképzetlen, deprivált, szegény osztály európai összehasonlításban nagyon nagy arányát nem sikerült csökkenteni, sőt inkább néhány százalékpontos növekedést figyelhetünk meg körükben (depriváltak: 3,4%, munkásosztály: 2,2%).

A latens osztályelemzéssel kialakított osztályok jellemzőinek megértése érdekében érdemes megnézni, hogy a jövedelmi kvintilisek és a foglalkozási osztályok tekintetében milyen tulajdonságokkal rendelkeznek az osztályaink (4. táblázat).

4. táblázat. A latens osztályok és jövedelmi kvintilisek 2001-ben és 2012-ben (%)

Látens osztályok	2001					2012				
	1. kvint.	2. kvint.	3. kvint.	4. kvint.	5. kvint.	1. kvint.	2. kvint.	3. kvint.	4. kvint.	5. kvint.
Felső középosztály	8,3	13,1	16,1	23,9	38,6	2,9	6,5	12,7	21,0	56,7
Középosztály	15,1	18,5	18,6	20,5	27,3	7,1	10,8	18,1	24,8	39,1
„Leszakadók”	8,9	12,4	22,9	31,0	24,8	0,0	38,0	24,4	37,6	0,0
Munkásosztály	17,1	22,0	22,9	26,7	11,2	15,9	21,7	26,1	23,7	12,6
Depriváltak	33,9	27,5	24,4	10,0	4,0	29,4	23,5	24,8	17,1	5,0

Az eredmények arra utalnak, hogy jelentős változás nem történt az elmúlt évtized alatt. Talán az egyetlen említésre méltó tendencia az, hogy míg az alsóbb rétegek jellemzői nagyjából azonosak maradtak, a középosztálynál és felső középosztálynál erőteljesebb anyagi koncentrációt tapasztalhatunk a 4. és 5. kvintilisbe tartozók körében. Míg 2001-ben a középosztály „csupán” 47,8%-a tartozott ide, addig 2012-re az arányuk 63,9%-ra ugrott. Szembetűnő a változás a felső középosztály tekintetében is, ahol tizenegy év alatt 62,5%-

ról 77,7%-ra nőttek az azonos mutatók. Bármennyire is vonzónak tűnhet kizárólag a társadalomban fokozódó egyenlőtlenségeket felelőssé tenni az elmozdulásokért, jelen esetben a középosztály és a felső középosztály számának csökkenése következtében elkerülhetetlenül bekövetkező homogenizálódás is erősíti a tapasztalt tendenciát. Érdekes még kitérni a „leszakadók” és a középosztály jövedelmi helyzetének alakulására is. A 2001-es adatokat vizsgálva azt látjuk, hogy a „leszakadók” összességében azonos vagy jobb anyagi helyzetben vannak, mint a középosztály, míg 2012-ben egyértelmű a középosztály fölénye. Erre a jelenségre később, a foglalkozási osztályok és társadalmi osztályok összefüggéseinek vizsgálata során, még visszatérünk.¹²

5. táblázat. *A latens osztályok foglalkozási osztályok szerinti megoszlása 2001-ben és 2012-ben (%)*

Látens osztályok	2001					2012				
	Szak- kép- zetlen	Szak- mun- kás	Szel- lemi	Értel- misé- gi	Veze- tők	Szak- kép- zetlen	Szak- mun- kás	Szel- lemi	Értel- misé- gi	Veze- tők
Felső középosztály	0,6	3,5	52,4	33,7	9,9	0,6	2,5	5,2	75,5	16,2
Középosztály	7,8	54,1	6,6	24,2	7,3	6,1	46,5	35,1	0,0	12,3
„Leszakadók”	14,0	58,1	27,9	0,0	0,0	14,0	10,1	48,1	27,9	0,0
Munkásosztály	38,0	54,3	0,0	6,4	1,3	4,7	90,0	1,3	0,0	4,0
Depriváltak	94,8	1,4	2,4	1,1	0,3	91,3	5,8	0,0	2,4	0,6

A foglalkozási osztályok tekintetében az elmúlt egy évtized jelentős változást hozott. Míg a depriváltak továbbra is szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokat üznek, a munkásosztályra egyre inkább jellemző, hogy a végzettségének megfelelő (szak)munkát folytat. A középosztály és a felső középosztály tekintetében jelentős változást tapasztalhatunk. Míg 2001-ben a középosztálynak mintegy negyede értelmiségi pozíciót töltött be, 2012-re számuk olyan minimálisra csökkent, hogy az elemzésünk egyenesen 0%-ra csökkentette arányukat, miközben a vezető pozíciót betöltők számaránya

¹² A „leszakadók” által 2012-ben mutatott 0%-os érték a latens osztályelemzés során létrejött műtermék, itt is és a későbbiekben is a módszer erőteljes szegmentáló jellegének folyamánya. Mindemellett ez azt is jelzi, hogy míg 2001-ben a szak- és betanított munkások egy osztályba tartoztak, addig 2012-re a szakképzetlenek leszakadtak a szakmunkásoktól.

megnőtt. Ugyancsak szembeszökő – és egyben jól mutatja az éles különbséget a nyugat-európai, tradicionális értelemben vett középosztállyal –, hogy mindkét időpontban a középosztály nagyjából fele szakmunkás foglalkozású volt. A „leszakadók” körében jelentős eltérést látunk 2001-ben és 2012-ben. Míg az előző időpontban többségük szakmunkás, 2012-ben a legtöbben szellemi és értelmiségi pozíciót töltenek be. Ennek, a nagyjából 6%-nak a leszakadása tehát mást jelent a két különböző időpontban: míg 2001-ben ez elsősorban iskolázottsági, s nem anyagi deficitet takar, addig 2012-ben ennek épp a fordítottja igaz. Ez az elsőre meglepő eredmény azonnal magyarázhatóvá válik, ha az életkori bontást is figyelembe vesszük. Míg 2001-ben a késő középkorúak és az idősek (feltételezhetően a rendszerváltás vesztesei) tartoztak ide, addig 2012-ben a középosztályból, esetleg a felső középosztályból leszakadt elemek, akik a magyar és világgazdasági válság következtében szakadtak el korábbi pozíciójuktól.

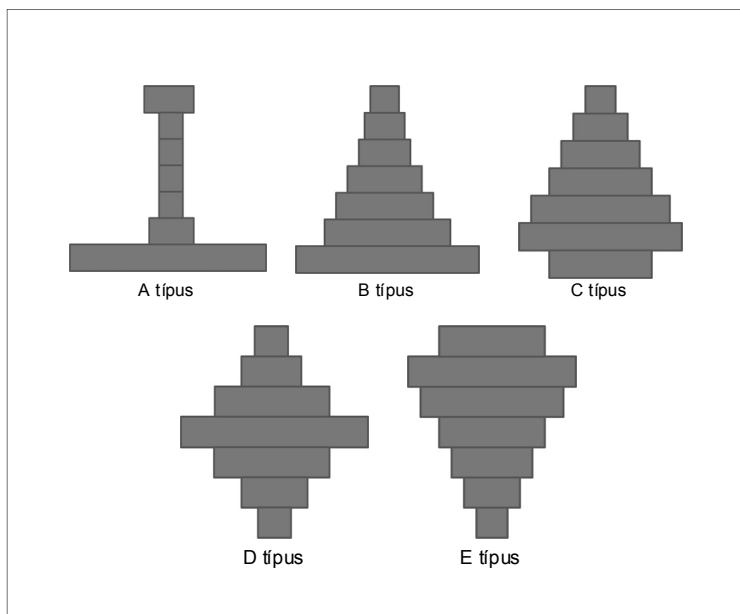
4. Társadalomkép nemzetközi összehasonlításban

Tanulmányunk utolsó témája a magyarok társadalomképének vizsgálata, ezen belül is az egyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdök elemzése. A kérdés vizsgálatához az *International Social Survey Programme (ISSP)* 1999-es és 2009-es *Társadalmi egyenlőtlenség (Social Inequality)* című moduljának egy kérdésére fogunk koncentrálni, ami különböző társadalomszerkezeteket prezentál a válaszadók számára. Kolosi (2000) egyik fontos megfigyelése volt, hogy 1987 és 1991 között a magyarok társadalomképe grandiózus változáson ment keresztül, és pár év alatt az *A típusú*, elitista társadalomszemlélet vált számára meghatározóvá, amelyben a társadalmat az emberek egy széles szegény, egy vékony közép és egy vastagabb gazdag réteggé jelenítik meg.¹³ Az öt választási lehetőség közül egyértelműen ez az A jelű tükrözi a leginkább diszfunkcionális, antagonisztikus társadalmi modellt (*1. ábra*). Lévén sajnós, hogy a többi posztkommunista társadalom esetén nem rendelkezünk rendszerváltás előtti adatokkal, ezért csak spekulálni tudunk, hogy vajon ott is hasonló változások mentek-e végbe, mint Magyarországon. Az 1999–2009 közötti tízéves időtávban való összehasonlítás talán lehetőséget teremthet arra, hogy rábukkanjunk, vajon milyen mozgatórugók állhatnak a társadalomképpel kapcsolatos gondolkodásmód háttérében.

---

¹³ A társadalomkép grafikus ábrázolására szolgáló modellt Kolosi Tamás és Jonathan Kelley dolgozta ki az ISSP-kutatássorozat számára. Lásd erről: Evans–Kelley–Kolosi (1992).

1. ábra. A társadalmszerkezetet leíró ábrák

A 6. táblázatban az *A típusú*, elitista társadalmi válaszok arányát lehet látni az egyes országokban. Az országok sorrendjét az 1999-ben mutatott válasznagyság határozta meg, balról jobbra haladva csökkenő sorrendben. Az egyetlen kivételt Nyugat- és Kelet-Németország jelentette, melyek a könnyebb összehasonlíthatóság végett egymás mellé kerültek. Ahol az egy évtized alatt jelentősebb (több mint 5%-os) változás volt tapasztalható azt szürkével jelöltük. A posztkommunista országokon belül a változás iránya mind pozitív (csökkenés) volt, míg a nyugati országok esetén negatív (növekedés)¹⁴. A posztkommunista országok közül három olyan tűnik ki, ami az 1999–2009 közötti egy évtized alatt komoly gazdasági sikereket tudhat magáénak (itt nem számolva ezek fenntarthatóságával különösen Oroszország esetében). A nyugati országok esetében az *A típusú* modell támogatottságának növekedése két olyan országban jelent meg, amit erőteljesen sújtott a világgazdaság válság (Spanyolország és Portugália), azonban a másik kettő-

¹⁴ Kivéve Svédországot, Norvégiát és Ciprust.

nél éppen ellenkezőleg, meglehetősen gazdasági sikerek ellenére mutatkozott növekedés (Ausztria és Nyugat-Németország). Az, hogy az országok több mint felénél nem történt számottevő változás, a társadalomképpel kapcsolatos attitűdök rigid voltáról árulkodnak.

De hogyan is értelmezzük az eredményeket? Vajon a társadalomképekkel kapcsolatos attitűdök valóban jelen levő egyenlőtlenségeket mutatnak? Niehues (2014) tanulmánya épp ezeket a kérdéseket firtatja. Elemzése nyomán arra a következtetésre jut, hogy semmilyen kapcsolat nem áll fenn a társadalmi egyenlőtlenségek valós és szubjektív megítélése között. Mindazonáltal – nem túl meglepő módon – ugyanő erős összefüggésre bukkant a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos ítéletek és a redistribúció iránti vágy között: az *A típusú* társadalmi struktúrába vetett hit nagyobb redistribúciós igénnyel jár együtt.

6. táblázat. *A posztkommunista és nyugati országok: az A TÍPUSÚ társadalmi modell választása 1999-ben és 2009-ben (%)*

	Posztkommunista országok								
	BG	RU	LV	HU	PL	SL	CZ	SI	NDK
1999	69,9	68,3	67,1	60,6	58,6	53,1	31,1	29,6	20,0
2009	63,5	40,7	68,3	56,6	37,1	43,6	30,9	26,4	22,5
	Nyugati országok								
	NSZK	PT	FR	SE	AT	ES	CY	NO	
1999	11,9	17,1	14,2	10,7	8,7	7,5	5,8	3,2	
2009	17,0	40,8	16,4	7,1	17,4	16,8	4,5	2,1	

A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján a társadalomképben beállt erőteljes változást Magyarországon a rendszerváltás során tapasztalt bizonytalanságnak, turbulenciáknak köszönhetjük. Ahogy Hunyady (2010) rendszerváltást követően lefolytatott kutatásai híven tükrözik, a magyar társadalomban a kontraszelekció élményvilága alakult ki, annak a tudata, hogy a rendszerváltás nyertesei jogtalanul jutottak pozíciójukhoz. Így például a vállalkozókkal és a hajléktalanokkal kapcsolatos sztereotípiák során az előbbi sikeresebbnek ítélték meg az utóbbinál, viszont az utóbbi morálisabb, jellemesebb karakternek tartották az előbbinél. Hogy mi okozhatta a rendszerváltást követő sokkhatást, pontosan nem lehet beazonosítani. Egyesek szerint az átmenettel kapcsolatos igazságosság és igazságtétel a kulcs a társadalmi-politikai átmenet értelmezéséhez (Šipulová–Hloušek 2013), így a múlt feltárlansága komoly kötőfék lehetett. Magyarország helyzete azért is különle-

ges, mert szemben a külföldi példákkal nálunk az átmenet egy erősen megosztó gondolkör, elég, ha csak a „rendszer váltás” és a „rendszer változás” közötti nüansznyi terminológiai különbségre gondolni, mely azonban egyben állásfoglalást is jelent. Hazánk helyzete azért is speciális, mert más országokban rendszerint a szocialista rendszer megdöntéséhez pozitív élmények kapcsolódnak. Csehországban például egységes narratíva jelenik meg, mikor „bárhányos forradalomról” beszélnek, és az emberek kétharmada pozitívnak ítéli meg, egynegyede indifferens a kérdésben, és csupán egy törpe kisebbség az, aki negatívan vélekedik a tapasztalatokról (Lyons–Bernardyová 2011).

Amennyiben valóban a rendszer váltás traumatikus hatása az eredője a torzult társadalomképnek, úgy generációk közötti különbségekre kellene, hogy bukkanjunk a társadalomkép megítélése során. Ignác és Herman (2009) tanulmánya például arra mutat rá, hogy a jövedelmi elosztás igazságosságával kapcsolatos attitűdök annak alapján változnak, hogy az illető a rendszer váltás idején milyen életkori kohorszba tartozott. Azok, akik a rendszer váltás idején már nyugdíjas korúak voltak – őket nevezi Kolosi és Tóth (2008) „elvesztett nemzedéknek” – sokkal erősebb preferenciát mutattak a meritokratikus elvek iránt, mint a kapitalista piacgazdaságra való áttérést saját bőrén megtapasztaló, aktív generációk. Ugyanezen tanulmány arra is rámutat, hogy a rendszer váltást közvetlenül nem átélő, azt követően megjelenő generációk ismét eltérő véleményt formálnak a jövedelmi elosztás igazságosságával kapcsolatban, mint a tőlük idősebb generációkba tartozók. Berkics (2008) kontraszelekción és rendszerigazolással foglalkozó doktori disszertációjában hasonló eredményre bukkan, miszerint a fiatal generációk sokkal kevésbé elutasítóak a rendszerrel szemben, és kevésbé tartják kontraszelektívnek a társadalmat, mint idősebb társaik. Berkics érvrendszere szerint ez valószínűleg a rendszer váltás sokkhatásának hiányából fakadhat.

7. táblázat. Magyarország társadalomképe életkori kohorszok mentén 1999-ben és 2009-ben – az A TÍPUSÚ társadalmi modellt választók aránya az adott korcsoportban (%)

		Magyarország						
		18–24	25–34	35–44	45–54	55–64	65–74	75–98
		éves	éves	éves	éves	éves	éves	éves
1999	–	57,5	58,5	59,6	61,1	67,1	60,2	62,1
2009	53,5	56,5	53,1	64,9	56,0	51,9	55,6	–
	18–24	25–34	35–44	45–54	55–64	65–74	75–98	–
	éves	éves	éves	éves	éves	éves	éves	

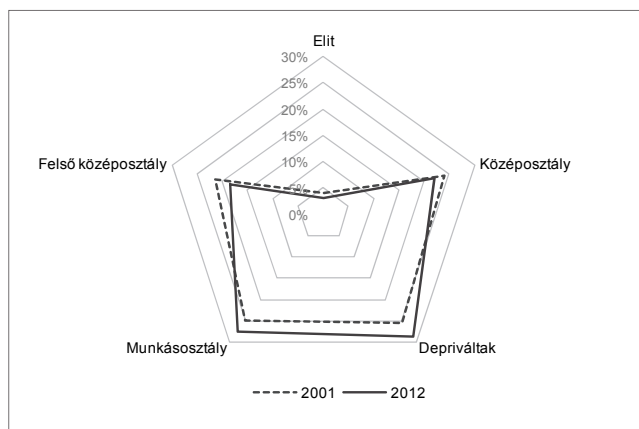

És mi a helyzet a társadalomképpel? Az eredmények erőteljes inkonzisztenciát mutatnak, sem az idők, sem a fiatalok esetében nem lehet egyértelmű mintázatot találni, a feltételezett generációs vagy kohorsz-hatásoknak számításainkban nincs nyoma (7. táblázat). Összességében tehát azt tapasztaljuk, hogy a társadalomkép alakulását inkább az országok közötti szórás, mintsem az országon belüli szórás határozza meg. Míg a nyugat-európai országokban viszonylag alacsony (20% alatti) a konfliktusos, antagonisztikus társadalomkép aránya, addig a volt szocialista országokban 35–65% körüli ez a társadalomkép. A vizsgált tízéves időszakban a nyugati országokban a válság által erősebben sújtottaknál emelkedett az ezt a negatív társadalomképet vallók aránya. A volt szocialista országoknál a fejlettebb gazdaságú országoknál alacsonyabb (a nyugat európainál alig magasabb), a kevésbé fejletleneknél pedig sokkal elterjedtebb volt az 1990-es évek végén ez a társadalomkép, és tíz év alatt is többnyire csak kevésbé csökkent ez a nézet. Kiemelendő, hogy a rendszerváltás előtt, 1989-ben Magyarországon alig volt magasabb ennek a negatív társadalomképnek az elterjedtsége, mint a nyugat-európai országokban, viszont a rendszerváltást követően az *A típusú* társadalmi modellt érzékelők aránya megduplázódott, és azóta csak lassan csökken.

5. Társadalomkép és társadalmi valóság

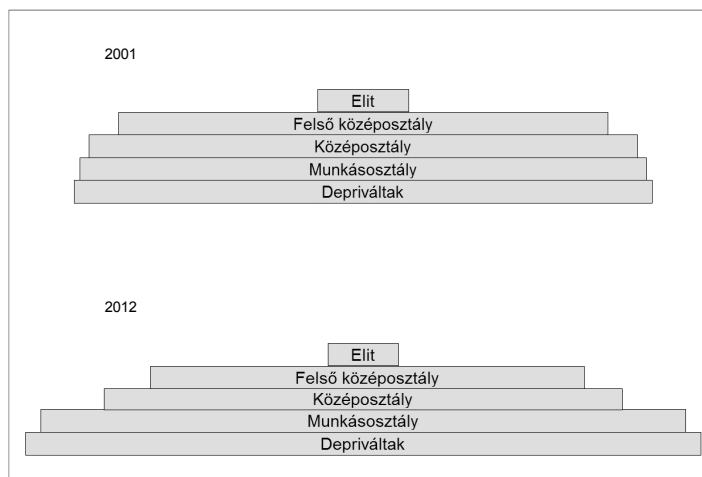
A társadalomkép vizsgálata kapcsán felmerülhet az a kérdés, hogy vajon a szemlélők mennyire képesek a tényleges társadalmi valóság megragadására, tehát, hogy képesek-e reális képet alkotni arról, hogy hogyan is épül fel társadalmunk valójában. E kérdésnek a megválaszolásához érdemes latens osztályelemzésünk eredményeihez visszatérnünk. Ha feltételezzük, hogy a társadalmunkat hierarchiába tudjuk szervezni az egyes osztályok alapján, akkor a mi esetünkben a depriváltak jelentik a legalsó szintet, amit a munkásosztály, középosztály, felső középosztály és a számunkra megragadhatatlan, de feltételezeten jelen levő szűk elit követ. A „leszakadók” „sodródó” pozíciót foglalnak el a munkásosztály és a középosztály között, így ezt a csoportot egyszerűen meg lehet felezni, és egyaránt hozzáadni a munkásosztályhoz és a középosztályhoz. Végül a felső középosztályból kivontuk azt a 2001-ben 4%-ot, 2012-ben pedig 3%-ot, amit az elitnek becsültünk.

2. ábra. A magyar társadalom szerkezetének változása 2001 és 2012 között (%)

A fenti eljárás nyomán egy pókhálóábrával kívántuk megragadni és újból demonstrálni a magyar társadalom szerkezetének évtizedes változását (2. ábra). Az ábrán jól látszik a depriváltak és a munkásosztály növekedése, valamint a középosztály, illetve a felső középosztály csökkenése 2001 és 2012 között.

3. ábra. A magyar társadalom osztályszerkezete 2001-ben és 2012-ben

A 3. ábránkkal pedig azt kívánjuk bemutatni, hogy a társadalomképek közül választók közül azok jártak legközelebb az igazsághoz, akik egy piramist képzeltek el a társadalmi szerkezet ábrázolásakor (lásd 1. ábra, B típusú társadalmi modell). Az utóbbi évtized negatív irányú változása az, hogy ez a piramis még fenékehezebb lett, azaz alsó fokai szélesedtek, míg felső fokai tovább szűkültek.

6. Összefoglalás

Elemzésünk azt mutatja, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete az utóbbi 10–12 évben alig változott. Korábbi várakozásainkkal ellentétben nem alakult ki egy meghatározó súlyú középosztály, sőt inkább valamelyest csökkent ennek az osztálynak az aránya az utóbbi évtizedben, s nőtt a különbség a népesség mintegy egyötödét kitevő felső középosztály és az átlagos helyzetű népesség között. Az osztályszerkezet modernizációjával ellentétben nálunk nagyon magas maradt a szakképzetlen rétegek aránya, s ez összekapcsolódik a szegénységgel és a deprivációval. (Az Eurostat elemzése a magyarországi deprivációt eredményeinknél nagyobbak mutatja. Ennek lényegében az az oka, hogy nálunk nagyon nagy a népességnek az a része, amelyik évente még egy hétre sem megy el nyaralni, márpedig az Eurostat deprivációs indexében ennek jelentős a súlya.) Egy felzárkózást szolgáló társadalompolitikának tehát az kellene legyen az elsődleges feladata, hogy segítse a szakképzetlen, az iskolarendszerben lemorzsolódó népesség radikális csökkentését.

Kutatásunk is rámutatott arra, hogy a társadalomkép alig-alig korrelál a megkérdőzettek objektív társadalmi- és osztályhelyzetével. A társadalomkép alakulása elsősorban az adott ország gazdasági fejlettségével és felzárkózásával függ össze. Így alakulhatott ki Magyarországon a rendszerváltást követően egy antagonisztikus, konfliktusos társadalomkép dominanciája, amelynek túlsúlya az utóbbi évtizedben csak kevéssé csökkent.

IRODALOM

- Berkics M. 2008: A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése. PhD-disszertáció. Budapest: Osiris Kiadó.
- Erikson, R. – J. H. Goldthorpe 1992: The constant flux – A study of class mobility in industrial societies. Oxford: Oxford University Press.
- Fábián, Z. – Kolosi, T. – Róbert, P. 2000: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2000. Budapest: TÁRKI, 225–259. p.

- Goldthorpe, J. 2000: Social class and the differentiation of employment contracts. In: Goldthorpe, J. szerk.: *On sociology: numbers, narratives and the integration of research and theory*, Oxford: Oxford University Press, 206–229. p.
- Goldthorpe, J. 2008: Two oppositions in studies of class: A reflection. In: Lareau, A. – D. Conley eds.: *Social class – How does it work?*. New York: Sage, 350–353. p.
- Evans, M – J. Kelley – T. Kolosi 1992: Images of class. *American Sociological Review*, vol. 57, no. 4, 461–482. p.
- Hunyady Gy. 2010: A társadalmi közérzet hullámverése. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Huszár Á. 2013a: Foglalkozási osztályszerkezet – Elméletek és modellek. *Statistikai Szemle*, 91. évf. 1. sz., 31–56. p.
- Huszár Á. 2013b: Foglalkozási osztályszerkezet – Az osztályozás problémái. *Statistikai Szemle*, 91. évf. 2. sz., 117–131. p.
- Ignác Zs. – Herman Z. 2011: A jövedelmi egyenlőtlenségek mértékének és az elosztás szabályok megítélésének generációs eltérései. In: Örkény A. – Székelyi M. szerk.: *Az igazságosság labirintusaiban – Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországon*. Budapest: Sík Kiadó, 111–129. p.
- Kolosi T. 2000: A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. – Dencső B. 2006: Osztálytársadalom? In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 19–41. p.
- Kolosi T. – Keller T. 2010: Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 105–138. p.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. 2008: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, 15–45. p.
- Lareau, A. 2008. Introduction – Taking stock of class. In: Lareau, A. – D. Conley eds: *Social class – How does it work?*. New York: Sage, 3–24. p.
- Lyons, P. – A. Bernardyová 2011: Satisfied, sceptical or simply indifferent? – Current public opinion towards the fall of communism in the Czech Republic. *Europe-Asia Studies*, vol. 63, no. 9, 1719–1744. p.
- Nieheus, J. 2014: Subjective perceptions of inequality and redistributive preferences – An internal comparison. Manuscript.
- OECD 2014: *Germany – Keeping the edge, competitiveness for inclusive growth*. Paris: OECD.
- Radó P. 2011: Lemorzsoló, szelektáló és kompenzáló közoktatás rendszerekről. OctpolCafé online tanulmány, elérhető: <http://oktpolcafe.hu/lemorzsolo-szelektalo-es-kompenzalo-kozoktatasi-rendszerekrol-412/>
- Rose, D. – E. Harrison – D. Pevalin 2010: The European Socio-economic Classification – A prolegomenon. In: Rose, D. – E. Harrison eds.: *Social class in Europe – An introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge, 3–38. p.
- Savage, M. – F. Devine – N. Cunningham – M. Taylor – Y. Li – J. Hjellbrekke – B. Le Roux – S. Friedman – A. Miles 2013: A New model of social class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, vol. 47, no. 2, 219–250. p.
- Šipulová, K. – V. Hloušek 2013: Different paths of transitional justice in the Czech Republic, Slovakia and Poland. *World Political Science Review*, vol. 9, no. 1, 31–69. p.
- Smith, A. 2012: Inquiry into nature and causes of the wealth of nations. *Wordsworth Classics of World Literature*. Wordsworth Editions.
- Wright, E. O. 2008: Logics of class analysis. In: Lareau, A. – D. Conley eds.: *Social class – How does it work?*. New York: Sage, 329–349. p.